

**«ԲԵԿՈՐ» ԻՄԱՍՏՈՎ ՀԱՅԵՐԵՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԲԱՌԵՐԻ
ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ***

DOI: 10.54503/2738-277X.2024.1(21) - 19

Զաքարյան Հովհաննես

բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
«Տաթև» ԳԿՀ, լեզվաբանության բաժանմունքի ղեկավար,
hovzakaryan@yahoo.com

Բանալի բառեր. հ.-ե. նախալեզու, ձայնդարձ, արմատային տարբերակներ, սկզբնահնչյուն, աճական, սահող s-, ածանց:

Նախաբան

Հոդվածը վերաբերում է հ.-ե. *(s)keu- (<*sek-) «կտրել, հատել, ճեղքել» պարզական արմատից սերված հայերեն մի շարք այնպիսի բառերի ստուգաբանությանը, որոնք ունեն «բեկոր» և դրան անմիջապես հարող իմաստներ:

Նշված արմատի ածանցյալները լայն տարածում, ձևային և իմաստային բազմազան ճյուղավորումներ ունեն հ.-ե. լեզուներում, այդ թվում՝ հայերենում: Դրանց մի պատկառելի բազմություն ստուգաբանված է և տեղ է գտել հանրահայտ բառարաններում: Սակայն հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ դեռ մեծ թիվ են կազմում չստուգաբանված կամ ոչ բավարար ճշգրտությամբ ստուգաբանված բառերը: Աշխատանքի արդյունավետությունն ապահովելու նկատառումով սահմանափակվել ենք նշված արմատից սեր-

* Ներկայացվել է 30.05.2024, գրախոսվել՝ 21.06.2024:

ված հայերեն բառերի իմաստային մեկ ճյուղավորումով՝ «բեկոր» իմաստային դաշտով, ինչպես նաև իմաստով դրանց անմիջապես հարող մի շարք բառերով: Դա կարևոր է հայերենի բառապաշարի բնիկ՝ հ.-ե. շերտի գիտական ուսումնասիրությունն ամբողջացնելու առումով:

Հայերենում «բեկոր» իմաստով կան մի շարք հոմանիշ բառերի շարքեր՝ *ցլեպ (ծլեպ)* «սրածայր բեկոր» – *ծղան* «փայտի կտոր» – *ծեղ (ծիւղ)* «շյուղ, փշուր» – *շիւղ – ցախ* «կտրտած վառելափայտ» – *ճախ* «խոփվ» – *ճաղ* «ձող» – *ճղօն* «փայտի կտոր» – *խաղտ* «փշրանք» – *խախիծ* «կտորտանք (խարկած դմակի)», *ճաթ* «ցնցոտի» – *ճոթ* «կտոր» – *ճութ* «ողկույզ» – *ճիռ* «փոքր ողկույզ» – *ճորճուփ* «ողկույզ», *կրկուտ* «խոփվ» – *խրխոր* «մանր կտոր» – *շերտ*, *ցուպ* «ձող» – *ծուպք* «վառվող փայտի կտոր» – *ծուփք* «մանրած փայտ» – *կուպիճ* «խիճ» – *խիւպար* «խիճ», *ծիւ (ծուէն)* – *ճիւ* «փերթ» – *ցաւատ* «ծվեն», *խծուծ* «զգած վուշի մնացուկ» – *խծիպ* «ծլեպ» – *քցիւ* «փշիկ» և այլն: Սրանց արմատները նաև հնչյունապես աղերսվում են միմյանց՝ տարբերվելով ածանցներով, աճականներով, ձայնդարձի աստիճաններով, բաղաձայնական օրինաչափ հերթագայություններով, հնչյունափոխություններով, սակայն մինչ այժմ առկա բառարաններում ու գիտական գրքերում բխեցվել են հաճախ միանգամայն տարբեր ու տարասեռ աղբյուրներից կամ մնացել են չմեկնաբանված: Սույն հոդվածի խնդիրներից են հոմանիշային շարքեր կազմող այդ բառերի միջև ծագումնաբանական համակարգային կապեր հայտնաբերելը և հ.-ե. նույնական սկզբնաձևերից բխեցնելը:

Հետազոտության ընթացքը և արդյունքները

Հ.-ե. *(s)keu- «կտրել, հատել, ճեղքել» պարզական արմատը և նրա՝ զանազան աճականներով ընդլայնված, ձայնդարձի տարբեր

աստիճաններով արտահայտված, սղված/չսղված, շարժուն (սահող) s-ով կամ առանց դրա, շնչեղացած/չշնչեղացած, քմայնացած/չքմայնացած, շրթնայնացած/չշրթնայնացած *k-ով տարբերակների ածանցյալները հ.-ե. լեզուներում, այդ թվում՝ հայերենում¹, ենթարկվել են իմաստային ամենաբազմազան զարգացումների:

Այդ արմատի իմաստային հիմնական ճյուղավորումներից են «ծվեն, բեկոր» նշանակությամբ բառերը: Հայերենում դրանցից ստուգաբանված են բազմաթիվ բառեր, որոնցից հիշենք մի քանիսը. *ցախ* «1. խոիվ, կտրտած վառելափայտ, 2. հացի ծառ» [**skʰə-kho-*]², *ցաք-ատ* «ճյուղ կտրելու գործիք» [**skʰə-k-*] (ՀՄԲ, հ. 4, էջ 452)³, *ցաւ-ատ* «ծվեն, պատառ» [**skʰəu-*]⁴, *խզ-ել* «պոկել, կտրել, հատել» [**khu-gʰ-*] (ՀՄԲ, էջ 328), *խուզ-ել* (*խոյզ*) «կտրել, հնձել» [**kheu-gʰ-*] (ՀՄԲ, էջ 346), *կտոր* «հատված, բեկոր» [**(s)ku-d-*որ-], *ճախ* (*ճեխ*) «մանր ցախ, խոիվ» [**skʰə-kh-*], *ճակ* «կտոր, փերթ» [**skʰə-g-*], *ճաթ* «պատառոտված շոր, ցնցոտի, քուրջ» [**skʰə-t-*], *ճիւ* «1. մաս, կտոր, 2. վերջույթ» (որից՝ *ճու-ատ-ել* (*ճվտել*) «1. Քաշելով պոկել, 2. փետրել, 3. ճեղքել, ճաքեցնել») [**skʰē-p-*], *ճաթ* «պատառոտված շոր, ցնցոտի, քուրջ» (որից՝ *ճաթել, ճայթել, ճեթել* «ճա-

¹ Ածանցյալների այդ հսկա բազմությանը կարելի է ծանոթանալ Յ. Պոկորնու «Հնդեվրոպական ստուգաբանությունների բառարանում» [J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern-München, 1959.- <http://dnghu.org/indoeuropean.html> (այսուհետև՝ Պոկ.)] և Ս. Նիկոլանի «Հնդեվրոպական ստուգաբանության շտեմարանում» [S. Nikolaev, *Database of Indo-European etymology*.- <http://starling.rinet.ru/cgi-in/response.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\ie\piet&first> (այսուհետև՝ Նիկ.)] մասնավորապես *sken- «կտրել, պոկել», *(s)ken-(d)- «մաշկել, ճեղքել», *(s)ker-4, (s)kerə-, (s)krē- «կտրել», *(s)ko-l- «կտրել» և այլ գլխաբառերի տակ:

² Տե՛ս Ն. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան* (այսուհետև՝ ՀՄԲ), հ. 4, Ե., 1979, էջ 446-447:

³ Տե՛ս նաև Գ. Զահուկյան, *Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան* (այսուհետև՝ ՀԼՊ), Ե., 1987 էջ 130:

⁴ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, *Հայերեն ստուգաբանական բառարան* (այսուհետև՝ ՀՄԲ), Ե., 2010, էջ 742:

քել, ճեղքվել, բեկորների վերածվել») [$<^*sk'h\acute{o}-t-$], *ճաղ* «1. ձող, 2. կրտոր, շերտ» [$<^*sk'h\acute{o}l-$], *ճղ-օն* «ճեղքված փայտի կտոր» [$<^*sk'h\acute{o}l-$], *խոխ* [$<^*(s) khr\acute{e}-p-$], *խոխկ* «խոիվ, խուշուր» [$<^*(s)khr\acute{e}-g-$]⁵, *կինճ* «խիճ» [$<^*(s)k\acute{e}-d-io-$ ՝ ն-ի հավելմամբ], *կոպ-իճ* «խիճ» [$<^*(s)ko-b-$], *կոշկ-ոռ* «խոշոր ու կարծր կտոր» [$<^*(s)ko-sk\acute{h}-g-$], *կրկու-տ* «փայտի կտորտանք, խոիվ» [$<^*(s)k\acute{o}-r-$ ՝ կիսակրկնությամբ], *խիպ-ար* (*խի-բար*) «խիճ» [$<^*(s) k\acute{h}\acute{e}-b-$], *խշ-ուր* (*խուշուր*) «1. կտորտանք, խոիվ, փշուր, մանրուք, տաշեղ, 2. քիչ, սակավ» [$<^*(s)kh\acute{o}-sk\acute{h}-$], *խեշ-եր(անք)* (*խժռանք*) «բեկորներ, մնացորդ» [$<^*(s)k\acute{h}e-sk\acute{h}-$]⁶, *ծլ-իլ* (*ծլել*) «կոտրվել, ջարդվել» [$< \delta\acute{h}l (\delta\acute{h}l) <^*(s)k'h\acute{e}-l-$], *ծեղ* (*ծիղ, ծիլ*) «շյուղ, կտոր, փշուր» [$<^*(s)k'h\acute{e}-l-$], *ծիւղ* (*ծուղ*) «1. ծեղ, շյուղ, հարդի փշուր, 2. խոիվ» [$<^*(s)k'heu-l-$], *ծղ-ան* «1. ձղոն, վառելափայտի կտոր, 2. շերտ» [$<^*(s) k'h\acute{e}-l-$], *ծլ-եպ* «ցլեպ, սրածայր բեկոր» [$<^*(s)k'h\acute{e}-l-$]⁷, *շերտ* [$<^*skherd-$]⁸, *շարշլ-ել* «քաշկոտել, պատառոտել, ցրցտել, ծվատել» [$<^*skh\acute{e}-r-$ ՝ կիսակրկնությամբ] (ՀՄԲ, 583), *խախիճ* «խարկած դմակի կտորտանք» [$<^*khidio-$ ՝ կիսակրկնությամբ] (ՀՄԲ, 310), *խաղտ* «կտորտանք, փշրանք» [$<^*kh\acute{o}l-do-$] (ՀՄԲ, էջ 313), *խեղեփ* «1. կես մաս, 2. ընկույզի միջուկ» [$<^*khel-eph-$] (ՀՄԲ, էջ 326), *խիզ-ար* «մեծ սղոց» [$<^*kh\acute{e}i-g'h-$] (ՀՄԲ, 329), *խիլ* (*խլել*) «անջատում, խզում»

⁵ Տե՛ս **Հ. Ջաքարյան**, *Ճ սկզբնահնչյունով մի քանի բառերի ստուգաբանություն*. - «Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն. Գիտական աշխատություններ», 1-2 (22), 2019, Գյումրի, էջ 228-238:

⁶ Տե՛ս **Հ. Ջաքարյան**, *Խխունջ, քրքիր, կոպիտ և մի քանի այլ բառերի ստուգաբանություն*. - «Արեղյանական ընթերցումներ – 2» հանրապետական գիտական նըստաշրջանի հոդվածների ժողովածու (խմբ.՝ Ա. Աբաջյան), Ե., ԵՊՀ հրատ., 2018, էջ 79-93:

⁷ Տե՛ս **Հ. Ջաքարյան**, *Ծ սկզբնահնչյունով մի քանի բառերի ստուգաբանություն*. - «Ջահուկյանական ընթերցումներ» (գիտական հոդվածների ժողովածու) (խմբ.՝ Վ. Կատվայան), Ե., 2019, էջ 35-45:

⁸ Տե՛ս **Է. Ադայան**, *Բառաքնական և ստուգաբանական հետազոտություններ* (այսուհետև՝ Ադ.), Ե., 1974 էջ 128:

[<*khēl-] (ՀՄԲ, էջ 330), *խիճ* «կոպիճ, քարի կտորտանք» [<*khidio-] (ՀՄԲ, էջ 330-331), *խծուծ* «զգած վուշի մնացուկ» [<*khō-dio-՝ կիսակրկնությամբ] (ՀՄԲ, էջ 334), *խողխողել* (*խոհխոհել*) «սրատել, մորթել» [<*khol-՝ կրկնությամբ] (ՀՄԲ, էջ 339), *խրխոր* (*խրխուր*, *խըր-խիք*) «1. փշուր, մանր կտոր, չնչին բան, 2. փուխք» [<*khor-՝ կրկնությամբ] (ՀՄԲ, էջ 355), *ցեպ* «փշուր, բեկոր» [<*sk(ē)leb-] (ՀԼՊ, էջ 148) և այլն: Այլ լեզուներից նույնարմատ հոմանիշների օրինակներ են՝ հուն. κέρμα «մսակտոր, տաշեղ», κορμός «կտոր, բեկոր», լատ. carō, carnis «մսի կտոր», ումբր. karu «մաս», անգլ.-սաքս. sceard «կտոր, հատված, դրվագ», լիտվ. skarà «ջարդոն, փերթ, լաթ», հ.բ.գերմ. scherze, scherzel «կտրված մաս», լատվ. skrandas «լաթ», հ.հնդկ. kṛntāti «կտորներ, շերտեր», kārta «շերտ», karpāra- «բեկոր», հ.եկեղ.սլավ. črěpъ «բեկոր», հ.բ.գերմ. scirbi, մ.բ.գերմ. schirbe, մ.ու.գերմ. scharf «բեկոր», լիտվ. karpýti «կտոր, հատված», լատվ. šķērpele «փայտի բեկոր, տաշեղ», մ.իռլ. scrissid «շերտեր» (Պոկ., № 1738, (s)ker-4, (s)kerə-, (s)krē- «կլլտրել»), մ.բ.գերմ. schiel (*skēulo-) «բեկոր, տաշեղ», լիտվ. skūtas «փերթ, կտոր, փալաս» (Պոկ. № 1752, skēu-6(t-) «կտրել, զատել, քերծել») ևն:

Սույն հոդվածով առաջարկում ենք հ.-ե. *(s)keu- «կտրել, հատել, ճեղքել» արմատից սերված տարալեզու օրինակների այս շարքին ավելացնել հայերեն հետևյալ բառերը:

Ջարդել «1. կտրել, փշրել, մանրել, 2. կտորել, 3. կտրտել, շերտատել» բառը Հ. Աճառյանը և Գ. Ջահուկյանը չեն ստուգաբանել (ՀՄԲ, հ. 4, էջ 124, ՀՄԲ, էջ 651): Իմաստից և ձևից ելնելով՝ առաջարկում ենք *ջարդ-ել* <*sk^whə-r-դ- <*(s)keu- «կտրել, ճեղքել»

ստուգաբանությունը, որում *r-ն՝ նախալեզվյան, *η*-ն հետնախալեզվյան աճականներ են:⁹

Ջախել (ջաղխել, ջախջախել, ջանջախել, ջնջխել, ջնջղել) «1. ջարդել, փշրել, կոտրտել, 2. կործանել, տապալել, ընկճել» բառի արմատը Հ. Աճառյանը նույնացրել է վրաց. *ջախեբա* «բախել, զարնել», լազ. *ջախ* «մուրճով զարնել», ուստ. *ծախփեսուն* «ծեծել, փշրել», թուրք. չախչախ «դռան թակիչ» և մի շարք այլ բառերի արմատների հետ, բայց նշել է, որ «սրանց յարաբերությունը ճշտուած չէ» (ՀԱԲ, հ. 4, էջ 119): Գ. Ջահուկյանը սրանց ավելացրել է խեթ. *zah(h)*- «խփել», *zakhāi*- «ճակատամարտ» բառերը և ենթադրել, որ հայերենը փոխառություն է՝ առանց ճշտելու բուն աղբյուրը (ՀՄԲ, 649): Կարծում ենք, որ այս բոլորի սկզբնաղբյուրը կարող է լինել հայերենը, քանի որ նրանում օրինաչափորեն բացատրելի է բառի *h*-ե. ծագումը ահա թե ինչպես: Նախ՝ կա *ճեճեխել* (<*ճեխճեխել <*sk'he-kh-՝ կրկնությունամբ) հոմանիշը¹⁰, որը *ջ/ճ* հերթագայությամբ և *ա/ե* ձայնդարձով նույնական է *ջախջախել*-ին: Կան նաև *ճղճղել* «պատառոտել» [<*sk'hēl-՝ կրկնությամբ] և *խողխողել* «սրատել, մորթել» [<*khol-<*(s)keu- «կտրել, ճեղքել»՝ կրկնությամբ (ՀՄԲ, էջ 339)] բառերը, որոնք թե՛ իմաստով, թե՛ ձևով մոտ են *ջախջախել*-ին՝ հնչյունապես կապվելով արմատասկզբի *ջ/ճ/խ* և արմատավերջի *η/խ* հերթագայություններով, *n/p/w* ձայնդարձով: Երկրորդ՝ *ջախ* արմատը (Մալխ., հ. 4, էջ 132)՝ իր *ճախ*, *ցախ* հերթագայական տարբերակներով, որպես ինքնուրույն բառ՝ ունի «կոտրտած փայտ» իմաստը, որ կապվում է *ջախել* բառի իմաստին: Ինչ վերաբերում է *η/խ* տար-

⁹ Սկզբնահնչյուն *ջ*-ի մասին տե՛ս Հ. Զաքարյան, «Շատափ, ցողել, ծորալ» իմաստներով հայերեն մի քանի բառերի ստուգաբանություն.- «Ջահուկյանական ընթերցումներ», 1(16), Ե., 2021, էջ 126-137, *r և դ աճականների մասին՝ ՀՄԲ, 3, 438:

¹⁰ Տե՛ս Ս. Մալխասեանց, *Հայերեն բացատրական բառարան* (այսուհետև՝ Մալխ.), հ. 3, Ե., 1944, էջ 206:

բերակմանը, ապա կարծում ենք, որ նախնականը *դ*-ն է, մանավանդ որ կան *ջախ* բառի նաև *ջաղջ* (*ջաղճ*) և *ջալ* (*ջայլ*, *ջալոտ*, *ջալոտի*) անհայտ ծագման համարվող տարբերակները (ՀԱԲ, հ. 4, էջք 120, 118, ՀՄԲ, էջ 649) (*դ/խ* անցման համար հմմտ. *ածուղ* – *ածուխ*, *սանդուղ* – *սանդուխ*, *գազաղ* – *գազախ* են): Այսպիսով՝ առաջարկվում է *ջախ* <*skʷhə-kh- (*ջաղ* <*skʷhə-l-) <*(s)keu- «կտրել, ճեղքել» ստուգաբանությունը. *l-ն աճական է:

Ճոթ (*ճոնդ*, *ճութ*, *ջեթ*) «1. կտոր, մաս, պատառ, 2. կես, 3. ծայր, եզր, 4. ծոպ» (Մալխ. հ. 3, էջք 221, 223)¹¹ բառը Հ. Աճառյանը համարել է փոխառություն թաթար. čit «1. եզերք, սահման, 2. գործվածքեղեն, չիթ» բառից (ՀԱԲ, հ. 3, էջ 209-210): Գ. Ջահուկյանը համաձայն է այդ կարծիքին (ՀՄԲ, էջ 495): Սակայն նշված սկզբնաբյուրից ունենք *ջիթ* «բամբակե ծաղկավոր հասարակ գործվածք» փոխառությունը (Մալխ. հ. 4, էջ 23): Մինչդեռ *ճոթ*-ը հնչյունապես տարբեր է թաթարերեն բառից և շատ ավելի նման է վերոհիշյալ *ճաթ-ել* (*ճայթել*, *ճեթել*) «ճաքել, ճեղքվել, բեկորների վերածվել» բնիկ հայերեն բառին: Դրանից բացի՝ *ճոթ*-ը մանավանդ հայերենի բարբառներում խիստ տարածված է և ունի բազում ածանցյալներ (*ճոթիկ* «պատառիկ, քոթիկ», *ճոթել* «ծայրերը չկապել՝ բաց թողնել», *ճոթ անել* «1. բաժանել, կիսել, 2. ճեղքել», *ճոթ լինել* «պատռվել, կտոր-կտոր լինել», *ճոթվորել* «զարդարվել», *ռ* սաստկականով՝ *ճոթռել* «պատառոտել, բզկտել», *ճոթռտել* «բզկիկ-բզկիկ անել», *ճոթըռովոց* «պարծենկոտություն, մեծ-մեծ ջարդելը», *ճոթռդիլ* «շոգից թառամել, թռչնել», *ճոթուպատառ* «ջարդուփշուր», դրափոխությամբ՝ *ճոռթել* «1. ճղել, պատռել, 2. պայթեցնել, ճաթեցնել», *ճոռթակ* «ճեղք» և այլն: Հետևաբար կարելի է ենթադրել, որ դա բնիկ հայե-

¹¹ Տե՛ս նաև *Հայոց լեզվի բարբառային բառարան* (այսուհետև՝ ՀԼԲԲ), հ. Գ, Ե., 2004, էջ 407, 421:

րեն բառ է, և առաջարկել *ճոթ* <*skʰo-t- <*(s)keu- «կտրել, ճեղքել» ստուգաբանությունը՝ *t աճականով և ձայնդարձային ու հերթագայական տարբերակներով [*ճութ* <*skʰō-t-, *ջեթ* <*skʰhe-t-]:¹² Ավելացնենք նաև, որ *շիթ*-ի կողքին առկա է նաև *շիթշի* «չթագործ» փոխառությունը (Մալխ., հ. 4, էջ 23), մինչդեռ *ճոթ*-ի դեպքում նման զուգահեռ չկա: Այնուամենայնիվ, եթե *շիթ*-ի և *ճոթ*-ի ձևային որոշ նմանությունը պատահական է, ապա իմաստային նմանությունը կարող է լինել երկու բառերի բաղարկության հետևանք (*շիթ*-ի «գործվածք, կտորեղեն» իմաստը փոխանցվել է *ճոթ*-ին», հմմտ. *ճոթեղեն, ճոթածախ, ճոթավաճառ, ճոթեզր, ճոթկտրեք* «հարսի շոր ձևելու ծեսը»): Իզուր չէ, որ ՀԼԲԲ-ում *ճոթ* «գործվածք» բառը ներկայացված է որպես մյուս իմաստներով *ճոթ*-ի համանուն: Ի դեպ, թուրքերենում ծիւ-ը ունի միայն «գործվածք» իմաստը¹³, նույնը՝ ադրբեջաներենում¹⁴:

Ճոնդ (ջոթ) «1. ճոթ, ծայր, եզր 2. քղանցք, 3. կարկատանի կտոր» բառը թեև բառարաններում տրված է որպես առանձին գլխաբառ (ՀԼԲԲ, հ. Գ, էջ 410, Մալխ., հ. 3, էջ 223), սակայն պետք է համարել նախորդ՝ *ճոթ* բառի տարբերակ՝ լրացուցիչ իմաստներով (տե՛ս նաև (ՀԱԲ, հ. 3, էջ 209-210). *ն*-ն հայերենին բնորոշ հավելատարր է, որի ազդեցությամբ էլ տեղի է ունեցել *թ>դ* ձայնեղացումը:

¹² Հմմտ. նաև լիտվ. skėlti, skėliu, լատվ. šķelʼt, šķēls «ճեղքել», լատվ. šķēle «1. կտոր, 2. հագուստի կտրվածք», šķīla «բեկոր, ծղան, ճղոն», լիտվ. skiltis «կտրված մաս», skylė «ծակ», հ.իլ. skilja «բաժանել, ճեղքել», հուն. σκάλλω «կտրում եմ, փորում եմ», հայ. *ցելով* «ճեղքել, պատռել», խեթ. iškallāi- «կտրել, պոկել», ռուս. скалá «ծայր, քերծ», оскóлок «բեկոր», оскóлька «հատված» (տե՛ս Викисловарь.-<https://ru.wiktionary.org/wiki> (այսուհետև՝ ՎԲՌ), ущё́лье): Հմմտ. նաև *ճայթել (ճեթել)* «պայթել, պատռովելով բացվել, բեկորների վերածվել» հարանուն արմատով բառը:

¹³ Տե՛ս Турецко-русский словарь (այսուհետև՝ ԹՌԲ), М., 1977 էջ 193:

¹⁴ Տե՛ս Ռ. Բադրամյան, *Ադրբեջաներեն-հայերեն բառարան* (այսուհետև՝ Բադր.), Ե., 1987 էջ 726:

Ճիմ (ջիմ, ճուլ, ճումն, ճումբ) «կունձող, հողի թաց կտոր, բուսածածկ գետնից աղյուսածն հատված կտոր՝ վրան արմատացած կանաչ կամ չոր խոտ» բառը Հ. Աճառյանը համարել է փոխառություն թյուրքական աղբյուրից՝ չաղաթայերեն ձոմ «գուղձ» բառից (ՀԱԲ, հ. 3, էջ 200): Նրա հետ համաձայն է Գ. Ջահուկյանը (ՀՄԲ, էջ 493): Սակայն բարբառային ու ձայնդարձային տարբերակների (ու-ով ձևերի գերակշռությամբ), հայերենին բնորոշ *-ն, -բ* հավելումների, *ճմել, ճիմապատել, ճիմահատ, ճմուտ, ճմահող, ճմախոտ, ճմակալել, ճմաշատ, ճմաշերտ, ճմառատ, ճմավոր, ճմե, ճմալին*¹⁵ (ԱՀԲԲ, էջք 942, 944) և այլ ածանցյալների առկայությունը կասկածելի են դարձնում այդ տեսակետը¹⁶: Ուստի առաջարկում ենք, նկատի ունենալով դրա «կտոր, մաս, հատված» իմաստային բաղադրիչը, կապ տեսնել դրա և վերոհիշյալ *ճոնդ, ճոթ, ճաթ, ջախ*,

¹⁵ Տե՛ս Է. Աղայան, *Արդի հայերենի բացատրական բառարան* (այսուհետև՝ ԱՀԲԲ), Ե., 1976 էջ 942, 944:

¹⁶ Ավելի հավանական է հակառակ՝ հայերենից չաղաթայերեն (գրական թուրքերեն) փոխառությունը, մանավանդ հայերը անհամեմատ ավելի հնուց են հողագործ, քան թուրքերը: Խնդիրն այն է նաև, որ արդի թուրքերենում ձոմ նշանակում է «խոտ, խոտածածկ, սիգամարգ», բայց ո՛չ «գուղձ» (ԹՌԲ, էջ 192): Այդ բառը «գուղձ» իմաստն ունի աղբրեջաներենում (Բաղդ., 724), մի լեզու, որը կրել է նաև հայերենի ազդեցությունը: Թուրքերենում «գուղձ» իմաստը երկրորդաբար արտահայտվում է ձոմո բառով, որի հիմնական իմաստներն են «1. դալար խոտ, 2. մարգագետին» (ԹՌԲ, 192): Դրա աղբրեջաներեն տարբերակն է ձոմո «մարգագետին» (Բաղդ., 721): Հայերեն որոշ բարբառներում առկա է *ջիման* «1. մարգագետին, 2. խոտածածկ» փոխառությունը (ՀԼԲԲ, Դ, 410): *Գուղձ* բառի թուրքերեն համարժեքն է *kesek* (տե՛ս ստորև), որի արմատը թերևս առնչվում է հ.-ե. **(s)keu-* «կտրել, ձեղքել» արմատին նոստրատիկ մակարդակում: Ի դեպ, Հ. Աճառյանը գրել է. «Գրական թուրքերենի բառերը գոյություն չունեն մեր փոխառությանց շարքում, նրանց ամբողջությունը բաղկացած է միմիայն այն բառերից, որոնք առհասարակ գործածական են խոսակցական-ժողովրդական թուրքերենի մեջ» (Հ. Աճառյան, *Հայոց լեզվի պատմություն*, հ. 2, Ե., 1951, էջ 270): Հետևաբար անհավանական է հայերենում տարածված բառի փոխառությունը ուշ միջնադարի միջինասիական թյուրքական գրական-գրքային լեզվից:

ճիւ, ճաղ, ճակ, ճաք և այլ բառերի հ.-ե. նախաձևերի միջև՝ այլ ածականով՝ *ճիւմ (ճոււմ)* <*sk'hē-m- (*sk'hō-m-) <*(s)keu- «կտրել, ճեղքել»:¹⁷ Իմաստային զարգացման առումով նկատենք, որ նույն «կտրել, հատել» բնիմաստն ունի ռուս. ձեռն «ճիւմ» բառը, որ կապված է *драть* «պլոկել, քերթել, ճղճղել» բառին (ՎԲՌ, ձեռն): Նույն պատկերն է անգլ. *sward* «ճիւմ» բառի դեպքում. սրա բնիմաստն է «մաշկ, մորթ»¹⁸, որ իր հերթին «քերթել, կտրել, ճեղքել» իմաստի զարգացումն է¹⁹: Թուրք. *kesek* «1. կտոր, բեկոր, 2. գուղձ, ճոււմ» բառը (ԹՌԲ, 534) իմաստային նույն զարգացումն է ապրել: Հայերենում կա նաև *ճիւմ/ճոււմ*-ի ծագումնաբանորեն մի ավելի հեռավոր հոմանիշ տարբերակ՝ *ճնարք* (Մալխ., հ. 3, էջ 217)²⁰, որի համար պետք է ենթադրել **ճին-* կամ **ճուն-* արմատ [**sk'hē-n-* կամ **sk'hō-n-*]²¹ -*ար* և -*ք* ածանցներով (-*ար/-իր/-որ/-ուր* ածանցի համար հմտ. *գալ-ար, պալ-ար, խանգ-ար* «մճիր, մոծիր», *հաճ-ար, ձագ-ար, պատահ-ար, մոծ-իր, խտ-իր, բեկ-որ, հատ-որ, քակ-որ, կտ-որ, մր-ուր, բար-ուր, կտ-ուր* ևն):

ճոււմ «գուղձ» բառը (Մալխ., հ. 3, էջ 224) թեև Հ. Աճառյանը համարել է *ճիւմ* բառի բարբառային տարբերակ (ՀԱԲ, հ. 3, էջ 200), իսկ Գ. Ջահուկյանն անտեսել է, սակայն արդի գրական լեզվում ընկալվում է որպես ինքնուրույն բառ՝ *ճիւմ*-ի հոմանիշ: Դրա համար կվերականգնվի **sk'hō-m-* նախաձևը, որում *բ*-ն հետնախալեզվ-

¹⁷ Հ.-ե. լեզուներից զուգահեռներ են մ.իռլ. *coire*, գոթ. *haírus*, հ.իսլ. *hjǫrr*, անգլ.-սաքս. *heoru*, հ.սաքս. *heru* «թուր» <*(s)ker- «կտրել» (Պոլ. (s)ker-4, (s)kerθ-, (s)krē-) բառերը:

¹⁸ *Sté u Wiktionary*. - <https://en.wiktionary.org/wiki/sward>:

¹⁹ Իմաստային այսօրինակ զարգացումների մասին տե՛ս Հ. Զաքարյան, «Ոտնաման» և «կաշի» նշանակող մի քանի բառերի ստուգաբանություն.- «Ջահուկյանական ընթերցումներ». ակադեմիկոս Գ. Ջահուկյանի ծննդյան 95-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի նյութեր (խմբ.՝ Վ. Կառվալյան), Ե., 2015, էջ 53-60:

²⁰ Ա. Սուքիասյան, *Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան* (այսուհետև՝ ՀԼՀԲ), Ե., 1967, էջ 425:

յան աճական է: Ի դեպ, հայերենում կան նաև *գուղձ*, *կունձ(ղ)*, *քըն-ցեղ*, *կոռթ*, *հողակոշտ* բառերը, որոնք նշանակում են «հողի չոր (այլ ոչ թե թաց) կտոր»:

Ճուլթ (*ձիթ*) «1. ողկույզ, կուզ, զնգուռ, 2. փունջ, 3. ասեղնագործվածքի մաս՝ հատված» (ՀԼԲԲ, հ. Գ, էջք 421, 386, Մալխ., հ. 3, էջք 224, 209) բառը տեղ չի գտել ստուգաբանական բառարաններում: Ձևով շատ նման է *ճաթ* և *ձոթ* արմատներին: Իմաստով տեղավորվում է հ.-ե. վերոհիշյալ *sk'eu- «կտրել, ճեղքել» արմատի իմաստային զարգացումների շրջանակում (հմմտ. վերոհիշյալ *ճախ*, *ցախ*, *խոխ*, *խշուր*, *ճակ*, *ձի*, *ձոժ* և այլ բառեր): Դրա համար կարելի է վերականգնել հ.-ե. *sk'hō-t- (*sk'hē-t-) նախաձևը, որում *t-ն աճական է: Սրա ածանցյալն է *ճուլթակ* «բալի, կեռասի կամ այլ մրգի փունջ» (ՀԼԲԲ, հ. Գ, էջ 421) բառը: *Ճուլթ* (*ձիթ*)-ը հնիլ. մակարդակում նույնարմատ *շիւղ*, *շիւ*, *ձիւղ* բառերի հետ հարաբերվում է այնպես, ինչպես ռուս. гроздь «ողկույզ, ճուլթ» բառը՝ իր «շյուղ, շիվ» բնիմաստի հետ (ՎԲՌ, гроздь): Փաստորեն հայ. *ճուլթ* (*ձիթ*), ռուս. гроздь, кисть, горсть բառերը նույն բնիմաստն ունեն՝ «ճյուղավորում, նույն հիմքից ելուստների փունջ» (հմմտ. ՎԲՌ, кисть):

Ճին (*ճուռ*, *ձիւռ*, *ձիռն*, *ձեռ*, *ձեռնը*) «1. խաղողի փոքրիկ՝ սակավահատ ողկույզ, զնգլակ, պլեճ, 2. ազոխ, խակ խաղող, 3. ձիթենու վրա մնացած տկար պտուղ» բառը Հ. Աճառյանը և Գ. Զառուկյանը համարել են անհայտ ծագման (ՀԱԲ, հ. 3, էջ 201-202, ՀՄԲ, 493): Ածանցյալներն են՝ *ճոհիկ* «փոքր ձիռ» (ՀԼԲԲ, հ. Գ, էջ 415), *ճոտիկ* «փոքր ողկույզ», *ճոտել* «ծայրը ճեղքված ձողով խաղողի ողկույզը ոլորելով պոկել» (ՀԼԲԲ, հ. Գ, էջ 417), *ձեռվոր* «ձիռ հավաքող» (ՀԼԲԲ, հ. Գ, էջ 379), *ճոաքաղ* (Մալխ., հ. 3, էջ 226) և այլն: Իմաստային ու ձևային նմանությունը թույլ է տալիս այս բառը կցելու *ճուլթ* (*ձիթ*)-ի նախաձևին՝ այլ վերջամասնիկներով՝ *ձին* (*ճուռ*,

ճիւղ, ճեն) <*sk'hē-r-s- (*sk'hō-r-s-, *sk'heu-r-s-, *sk'he-r-s-). *r-ն և *s-ն աճականներ են²¹: Թերևս *ճիռն* տարբերակի ածանցյալ է *ճոնքոտել* «ծանրաբեռնվել (ծառը՝ պտուղներով)» բառը (Մալխ., հ. 3, էջ 227):

ճորճոփ «ողկույզ, փունջ (պտուղների)» (որից՝ *ճորճոփ-ճոր-ճոփ* «փունջ-փունջ, ողկուզաձև, առատորեն») (Մալխ., հ. 3, էջ 223) բառը չկա ստուգաբանական բառարաններում: Սա գրեթե հոմանիշ է *ճութ*, *ճիռ* բառերին, ուստի ձևային նմանությունն էլ հաշվի առնելով՝ պիտի նրանց նույնարմատ համարել: Բառակազմորեն կա՛մ կիսակրկնավոր է (*ճոփ-ճոփ <*sk'ho-ph- <*sk'eu- «կտրել, ճեղքել». *ph-ն աճական է), կա՛մ ածանցավոր (ճորճ-ոփ <*sk'ho-r-g^wy- <*sk'eu- «կտրել, ճեղքել». *r-ն և *g^wy-ն՝ աճականներ են), որ ավելի հավանական է (*-ոփ/-ափ/-ուփ/-եփ* ածանցի համար հմմտ. *շորշ-ոփ*, *տ(ո)ր-ոփ*, *թարթ-ափ*, *խարխ-ափ*, *կո-ուփ*, *խեղ-եփ*, *շեր-եփ* և այլն):

Ծուպ (*ծուպ*, *ծուփ*, *ծոփ*, *ծուպք*) «1. զգեստի ծայրի զարդարուն թելաշար, փունջ, 2. այծենակաճի մակերեսի վրա կախված քուղանման խավ, ծիլ» բառը Հ. Աճառյանը և Գ. Ջահուկյանը համարել են անհայտ ծագման (ՀԱԲ, հ. 2, էջ 467, ՀՄԲ, էջ 366): Սա «փունջ, ճյուղավորում» բնիմաստով համընկնում է *ճութ*, *ճիռ*, *ճորճոփ* բառերին: Հետևաբար առաջարկվում է *ծուպ* (*ծուպ*) <*(s) k'ho-b- (*s)k'hō-b-) <*sk'eu- «կտրել, ճեղքել» ստուգաբանությունը: Այս բանաձևում *b-ն աճական է, որը հերթագայվում է *ph>*ի*-ով:

Ծուպք «1. վառվող փայտի կտոր, որ տանում են ուրիշ տեղ կրակ անելու համար» (ՀԼԲԲ, հ. Բ, էջ 430) բառը ստուգաբանական բառարաններում առկա չէ: Սա փաստորեն *ցուպ* «գավազան, բիր, մական, ձող, ոստ, ճյուղ» [<*skōbo-՝ *skeb(h)/p- «կտրել, ճեղքել»] (ՀՄԲ, էջ 744-745, Աղ., էջ 154-155) բառի ձևափոխության մի

²¹ Հոդվածում առկա r+s>n անցման մասին տե՛ս ՀՄԲ, էջ 534, մոռ, ՀԼՊ, էջ 255:

ճյուղավորումն է, որի համար կարելի է առաջարկել *ծուպ-ք* <*(s)k'hō-b- <*sk'eu- «կտրել, ճեղքել» ստուգաբանությունը. *b-ն ածական է:

Ծուփք «ջարդած՝ մանրած փայտ» (ՀԼԲԲ, հ. Բ, էջ 431) բառը ստուգաբանական բառարաններում չկա: Մա ձևով նախորդի (*ծուպք*)՝ *պ/փ* հերթագայությամբ տարբերակն է: Իմաստով հարում է նույնարմատ *ցախ, ճախ, կրկուտ, խրխոր, խոխ, խոփկ, խշուր, խաղտ, ճղօն, ճղան, ցլեպ* և այլ բառերի: Ուստի առաջարկում ենք *ծուփ-ք* <*(s)k'hō-ph- <*sk'eu- «կտրել, ճեղքել» ստուգաբանությունը. *ph-ն ածական է:

Ծիւ «կտոր, պատառ (շորի)» (որից՝ *ծուէն, ծուիկ, ծուանգ* «փերթ, ցլեպ, կտոր», *ծուէլ, ծուատել, ծվռտել* «բզկտել, պատառոտել, կտրտել») բառը Հ. Աճառյանը չի ստուգաբանել (ՀԱԲ, հ. 2, էջ 461-462): Գ. Զահուկյանը կասկածով հնարավոր է համարել այդ բառի կապը հ.-ե. կա՛մ *g'ēbh-՝ *g'ebh- «ճյուղ, փայտի կտոր», կա՛մ *g'ī-u-՝ *g'ē(i)- «ծլել, ծաղկել, ճեղքվել, պատռվել» արմատի հետ (ՀԱԲ, էջ 364): Նկատի ունենալով այս տարակարծությունները, ինչպես նաև իմաստային առնչությունը վերոհիշյալ քննարկվող բառերի (հատկապես *ճիւ, ճակ, ճաթ, ճոթ, խոխ, ծիւղ, ծիղ* նն) ու դրանց հ.-ե. նախաձև արմատի հետ՝ առաջարկում ենք *ծիւ* <*(s)k'hēu- <*sk'eu- «կտրել, ճեղքել» ստուգաբանությունը:

Ծիւ «1. աթար, քակոր, ցան, 2. խոփվ» բառը Հ. Աճառյանը և Գ. Զահուկյանը դիտարկել են որպես *ծիւ* «կտոր, պատառ» բառի համանուն և համարել փոխառություն վրացերենից (ՀԱԲ, հ. 2, էջ 462, ՀԱԲ, էջ 364): Սակայն Հ. Աճառյանը նկատել է, որ այս բառը մատենագրության մեջ գործածված է որպես *ծիւղ* «խոփվ» բառի հոմանիշ (ՀԱԲ, հ. 2, էջք 455, 461): Նաև նկատի ունենալով, որ *ցաւ* բառն էլ ունի թե՛ «աթար», թե՛ «խոփվ» իմաստները (Մալխ., հ. 4, էջ

457), և «ցան» իմաստը կապվում է «մանրել, փշրել, կտրտել», «կրտոր, բեկոր, փշուր» իմաստներին, կարծում ենք, որ *ծիւ* «աթար, քակոր, ցան» և *ծիւ* «կտոր, պատառ» բառերը նույնարմատ են՝ նույն «կտոր, փշուր» բնիմաստի տարբեր զարգացումներ (նույնարմատ համանուններ):

Խծիպ (խծեպ, խուծապ) «1. եղունգի եզրի ծվեն, ծլեպ, քցիւմ, 2. ճյուղահյուս դուռ կամ ցանկապատ» (ՀԼԲԲ, հ. Բ, էջ 334) բառը ստուգաբանական բառարաններում չկա: Իմաստով մոտ լինելով *ծլեպ, ծիւ, ծիղ, ճոթ* և այլ նույնարմատ բառերի՝ կարելի է կապել դրանց հետ՝ *խծ-իպ* < *խիծ- < *khē-g'- < *sk'eu- «կտրել, ճեղքել» ստուգաբանությամբ. առկա են *g' աճական և վերոհիշյալ *-եպ* ածանցը՝ ձայնդարձային *-իպ/-ապ* տարբերակներով (հմմտ. նաև *կճ-իպ «դմակի ծայր», խծ-ապ «վրակար»*):

Քցիւմ (բրբռ. *քցիպ, քիծեփ, քեծ*) «եղունգի կողքից անջատված փշիկ, խծիպ» բառը Հ. Աճառյանը և Գ. Ջահուկյանը համարել են անհայտ ծագման (ՀԱԲ, հ. 4, էջ 604, ՀՍԲ, էջ 790): Սա ակնհայտորեն նախորդ՝ *խծիպ* բառի տարբերակն է՝ *խ/ք* և *ծ/ց* հերթագայություններով, ձայնավորման *ը/ի/ե* աստիճաններով: Տարբերակված է նաև ածանցը՝ *-իւմ/-իպ/-եփ*: Արմատի ստուգաբանական բանաձևը կլինի՝ *քց-* < *քից- < *(s)kē-k's-, որում *k's-ն աճական է (*-աւմ/-ում/-ում/-եւմ/-իւմ* ածանցի համար հմմտ. *խար-աւմ, իաշ-աւմ, խորշ-ում, խոր-ում, կնգ-ում, հաւմ-եւմ, ուշ-իւմ*ն):

Քեցել «1. գատել, հեռացնել, իրարից բաժանել, 2. դեն նետել, վերացնել, 3. կաթից կտրել» բառը (Մալխ., հ. 4, էջ 571) չկա ստուգաբանական բառարաններում: Սրա արմատական ձևն է՝ *քեց* «գատած» (նույն տեղում): Սա ձևով հարում է հատկապես *քցիւմ/ քեծ* բառին, իմաստով՝ *ճուտտել, ցուտտել, իլել, ջարդել, ջախել* և այլ բառերի: Ուստի առաջարկում ենք բխեցնել նույն ընդհանուր ար-

մատից՝ *ptg* <*(s)ke-k's-<*(s)keu- «կտրել, ճեղքել» ստուգաբանական բանաձևով, որում *k's-ն աճական է:

Քէզ «ոչխարների բաժանումը»²² բառը (Մալխ., հ. 4, էջ 571) ստուգաբանական բառարաններում չկա: Սա նախորդ՝ *ptg*, բառից տարբերվում է միայն աճականով և արմատի ձայնավորմամբ, հետևաբար կարելի է առաջարկել *ptg* <*(s)kei-g'h-<*(s)keu- «կտրել, ճեղքել» ստուգաբանությունը. *g'h-ն աճական է:

Քէզար «կալում մնացած խոշոր հարդ, որը գործ են ածում որպես վառելիք» բառը (ՀԼԲԲ, հ. Է, էջ 121) չկա ստուգաբանական բառարաններում: Սրա արմատը (*ptg*) նույնն է, ինչ նախորդ բառը, որին առնչվում է նաև իմաստով: Խնդիրն այն է, որ հարդը հացագլի բույսերի կտրված չոր ցողունն է, այսինքն՝ այդ բառի իմաստային կարևոր բաղադրիչ է «կտրել»-ը: Իմաստային անցման համար հմմտ. *մղմեղ* «մանր հարդ» հոմանիշը, որի *մեղ* արմատը ծագում է հ.-ե. *mel- «մանրել, փշրել, ջարդել, աղալ» նախաձևից (ՀԱԲ, հ. 3, էջ 225-226): Հետևաբար բառը կունենա *ptg-ար* <*(s)kei-g'h-<*(s)keu- «կտրել, ճեղքել» ստուգաբանությունը. *g'h-ն աճական է, -ար-ը՝ ածանց (որի մասին տե՛ս վերը՝ *ճնարք* բառի առիթով): Կա նաև *քոզառ* «խոշոր հարդ» ձևը (ՀԼԲԲ, հ. Է, էջ 138):

Քեղել «1. փրցնել, պոկել, քաղել, 2. սկրթել, հանել» (որից՝ *քեղպել* «զոխը մատներով կեղևել՝ կլպել», *քեղրդել/քեղրթել* «սկրթել, հանել», *քեղքեղվել* «պատառոտվել, ճղճղվել, ճաթոտել») բառը ((ՀԼԲԲ, հ. Է, էջ 121, Մալխ., հ. 4, էջ 568) չկա ստուգաբանական բառարաններում: Սա ակնհայտորեն *քաղել* «ընտրովի պոկել՝ հանել՝ հավաքել» (* (s)kəl- <*(s)kel- «կտրել, ճեղքել») բառի (ՀԱԲ, հ.

²² Հմմտ. *քոզ* «զոմի բաժանմունք գառների համար» (ՀԼԲԲ, Է, 138), *քիւզ* «գառներից ոչխարներից առանձնացնելու տեղ (փարախի կամ գոմի հատված)» (Ճահուկ-Վայքի միջբարբառ) (աղբյուրը՝ բարբառագետ Արտակ Վարդանյան):

4, էջ 541, ՀՄԲ, էջ 773) ձայնդարձային տարբերակն է: Ուստի սրա ստուգաբանական բանաձևը կլինի՝ *քեղ-ել* <*(s)ke-l- <*(s)keu- «կտրել, ճեղքել»։ *l-ն աճական է: Այս բառի արմատական տարբերակը կարելի է համարել *քեղ* «գոխավոր ուտելի բույս», այսինքն՝ «բույս, որ ուտում են քեղելով» (ՀՄԲ, հ. 4, էջ 568-569, ՀՄԲ, էջ 780, Մալխ., հ. 4, էջ 568) անհայտ ծագման համարվող բուսանունը:

Կասուլ (կասել, կալսել) «ցորենը ծեծել՝ մանրել՝ ջարդել՝ կամնել» բառը Աճառյանը համարել է հավաստի ստուգաբանություն չունեցող (ՀՄԲ, հ. 2, էջ 532): Գ. Ջահուկյանը համարել է փոխառություն իրանական աղբյուրից (հմմտ. ավեստ. *kasu* «փոքր, չնչին», պարսկ. *kastan* «փոքրացնել, նվազեցնել, պակասեցնել»), սակայն հիշեցրել է, որ այս ստուգաբանությունը մերժել են Հյուբշմանը և Աճառյանը (ՀՄԲ, էջ 388): Նկատի ունենալով այս տարաձայնությունը և իմաստից ելնելով՝ առաջարկում ենք *կաս-ուլ* <*(s)kə-k'- <*(s)keu- «կտրել, ճեղքել» ստուգաբանությունը։ *k'-ն աճական է: *Կալսել* տարբերակը հետևաբար առաջացել է *կալ(ատեղ)* բառի ազդեցությամբ (ՀՄԲ, հ. 2, էջ 532):

Կասել (կասիլ) «1. կանգ առնել, դադարել, 2. դանդաղել, հապաղել» (որից՝ *կասեցնել* «ետ պահել, խոչընդոտել, արգելել, խափանել, դադարեցնել») բառը Հ. Աճառյանը համարել է հավաստի ստուգաբանություն չունեցող (ՀՄԲ, հ. 2, էջ 531-532): Գ. Ջահուկյանը, հետևելով Բելլիին, համարել է փոխառություն իրանական աղբյուրից՝ *kas- «փոքրացնել, նվազեցնել» <հ.-ե. *kak'- (հմմտ. ավեստ. *kasu* «փոքր, չնչին», պարսկ. *kastan* «փոքրացնել, նվազեցնել, պակասեցնել»), սակայն հիշեցրել է, որ այս ստուգաբանությունը մերժել են Հյուբշմանը և Աճառյանը (ՀՄԲ, էջ 387): Այսպիսով՝ նա այս բառը փաստորեն նույնացրել է նախորդ *կասուլ* բառի հետ: Նույնացման առումով համաձայն լինելով Գ. Ջահուկյանի հետ՝

առաջարկում ենք նույն ստուգաբանությունը, ինչ *կասուլ* բառի համար: Իմաստային անցման տեսակետից նկատի ունենանք, որ «կանգ առնել, դադարել» իմաստը կարելի է մեկնաբանել որպես «ընթացքը կտրել՝ խափանել»:

Կասկել «1. (*բրբռ.*) ամուսնության օրենքը խախտել՝ պղծել, 2. (*արևմտհ.*) պոկել, կտրել, հոշել»²³ բառը Հ. Աճառյանը և Գ. Զահուկյանը համարել են անհայտ ծագման (ՀԱԲ, հ. 2, էջ 535, ՀՄԲ, էջ 388): Սակայն նրանք նկատի չեն ունեցել այս բառի 2-րդ իմաստը: Հատկապես այդ իմաստից ելնելով՝ առաջարկում ենք *կասկ-ել* <*կաս-կ- <*(s)kə-k'- <*(s)keu- «կտրել, ճեղքել» ստուգաբանությունը. *k'-ն նախալեզվյան աճական է, կ-ն՝ հետնախալեզվյան: Փաստորեն թե՛ իմաստով, թե՛ ձևով այս բառը կապվում է նախորդ երկու՝ *կասել*, *կասուլ* բառերի հետ:

Խոտել «1. մերժել, արհամարհել, 2. խորշել, զզվել» (որից՝ *խոտան* «վատորակ, անպետք, անպիտան, պակասավոր, արատավոր, թերի, մերժելի») բառը Հ. Աճառյանը համարել է հավաստի ստուգաբանություն չունեցող (ՀԱԲ, հ. 2, էջ 403): Գ. Զահուկյանը գրել է՝ «հազիվ թե կապ ունենա հ.-ե. *(s)k(h)ed- «ճեղքել, ցրել» արմատի հետ՝ ֆիզիկական իմաստի անցումով հոգեկանի» (ՀՄԲ, էջ 343): Գ. Զահուկյանի հայտնած կասկածը փարատելու և այդ ստուգաբանությունը հաստատելու համար որպես իմաստային անցման զուգահեռ հիշենք մ.ս.գերմ. brak (և դրանից փոխառյալ ռուս., լեհ., բուլղ. են брак) «խոտան» բառը, որ ծագել է հ.-ե. *bhreg- «կտրել, կոտրել» արմատից (ՎԲՌ, брак): Նույն *խոտ-* (<*(s)kho-d-) արմատից պիտի դուրս բերել նաև *խոտուց* (*խոտոց*) «1. ողնուղեղ, ծուծ, 2. (*բրբռ.*) կտոր, հատված, մաս» բառը, որ մինչ այժմ համարվել է անհայտ ծագման (ՀԱԲ, հ. 2, էջ 403-404, ՀՄԲ, էջ 343), ինչպես

²³ Իմաստի համար տե՛ս ԱՀԲԲ, էջ 697:

նաև *խտոնցել* «դանակով կտրտել» (ՀԼԲԲ, հ. Բ, էջ 359) բայը: Սրանց հետ, կարծում ենք, չպետք է շփոթել *խտոռ* «ծուռ, շեղ, թյուր» բառը, որի *խտո-* արմատը թերևս կապված է վերոհիշյալին համանուն հ.-ե. **(s)k(h)ed-* «ծռել» նախաձևի հետ, չնայած Գ. Ջահուկյանը ավելի հավանական է համարել կապը **(s)k(h)ed-* «ճեղքել, ցրել» արմատի հետ (ՀՄԲ, էջ 343):

Եզրակացություն

Այսպիսով՝ ներկայացված հայերեն մի շարք բառեր (*ջարդել, ջախել, ճոթ, ճոնդ, ճիւմ, ճումք, ճուլթ, ճիռ, ճորճոփ, ծոպ, ծուպք, ծուփք, ծիւ (ծուէն), ծիւ «քակոր», ծլեպ, խծիպ, քցիւմ, քեցել, քեզ, քեզար, քեղել, կասուլ, կասել, կասկել, խտտել* և այլն) մինչ այժմ համարվել են կա՛մ հավաստի ստուգաբանություն չունեցող (անհայտ ծագման), կա՛մ փոխառություն այլ լեզվից: Հնչյունական, ձևային և իմաստային վերլուծությունների հիման վրա առաջարկվելու են ստուգաբանության նոր վարկածներ, որոնց համաձայն՝ դրանք սերվում են հ.-ե. **(s)keu-* (<**sek-*) «կտրել, հատել, ճեղքել» արմատից: Դրանով իսկ նաև ծագումնաբանական համակարգային կապեր են հաստատվում հոդվածի սկզբում թվարկված հոմանիշների միջև:

Օգտագործված գրականություն

Աղայան Է., Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Ե., 1976:

Աղայան Է., Բառաքնական և ստուգաբանական հետազոտություններ, Ե., 1974:

Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2, Ե., 1951:

Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հհ. 1-4, Ե., 1971-1979:

Բաղրամյան Ռ., Աղբյուրներեն-հայերեն բառարան, Ե., 1987:

Զաքարյան Հ., «Ուտնաման» և «կաշի» նշանակող մի քանի բառերի ստուգաբանություն.- «Ջահուկյանական ընթերցումներ». ակադ. Գ. Ջահուկյանի ծննդյան 95-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի նյութեր (խմբ.՝ Վ. Կատվայան), Ե., 2015, էջ 53-60:

Զաքարյան Հ., Ճ սկզբնահնչյունով մի քանի բառերի ստուգաբանություն.- «Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն. Գիտական աշխատություններ», 1-2 (22), 2019 (խմբ.՝ Ս. Հայրապետյան), Գյումրի, էջ 228-238:

Զաքարյան Հ., *Խխունջ, քրքիր, կոպիտ* և մի քանի այլ բառերի ստուգաբանություն.- «Աբեղյանական ընթերցումներ-2» հանրապետական գիտական նստաշրջանի հոդվածների ժողովածու (խմբ.՝ Ա. Աբաջյան), Ե., ԵՊՀ հրատ., 2018, էջ 79-93:

Զաքարյան Հ., Ծ սկզբնահնչյունով մի քանի բառերի ստուգաբանություն.- «Ջահուկյանական ընթերցումներ» (գիտական հոդվածների ժողովածու) (խմբ.՝ Վ. Կատվայան), Ե., 2019, էջ 35-45:

Զաքարյան Հ., «Շառափ, ցողել, ծորալ» իմաստներով հայերեն մի քանի բառերի ստուգաբանություն.- «Ջահուկյանական ընթերցումներ», Ե., 2021, էջ 126-137:

Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հհ. Ա-Է, Ե., 2001-2012:

Մալխասեանց Ս., Հայերեն բացատրական բառարան, հհ. 1-4, Ե., 1944-1945:

Ջահուկյան Գ., Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Ե., 2010:

Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987:

Սուրիասյան Ա., Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Ե., 1967:

Nikolaev S., Database of Indo-European etymology.- <http://starling-rinet.ru/cgi-bin/response.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\ie\piet&first>

Pokorny J., Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bern-München, 1959.- <http://dnghu.org/indoeuropean.html>

Wiktionary / <https://en.wiktionary.org/wiki>

Викисловарь / <https://ru.wiktionary.org/wiki>

Джаукян Г., Очерки по истории дописменного периода армянского языка, Е., 1967.

Турецко-русский словарь, М., 1977:

Zakaryan Hovhannes- Etymology of Several Armenian Words Meaning “Splinter, Chip, Piese, Part”.- The article, dwelling upon phonetic, morphemic and semantic analyses, puts forward the following new etymologies of words that all come from the PIE root **(s)keu-* “to cut, to split” *< *sek-* “to cut, cut off, sever”: *ջարդ-ել* “to break, to smash, to hack” *< *sk^whə-r-η-*, *ջախ-ել* “to destroy, to smash, to wreck, to break up” *< *sk^whə-kh-*, *ճոթ* “1, piece, part, 2, edge” *< *sk^ho-t-*, *ճիւղ* “sod, divot” *< *sk^hē-m-*, *ճուղ* “bunch” **sk^hō-t-*, *ճիւղ* “small bunch” *< *sk^hē-r-s-*, *ծույ* “fringe” *< *(s)k^ho-b-*, *ծիւ (ծուկ)* “scrap, shred” *< *(s)k^hēu-*, *քցիւղ* “hangnail” *< *(s)kē-k^hs-*, *քել-ել* “to peel” *< *(s)ke-l-*, *կուս-ել* “chop the wheat” *< *(s)kə-k^h-*, *կուս-ել* “cease, stop” *< *(s)kə-k^h-*, *խոս-ել* “reject” *< *(s)kho-d-* etc.

Keywords: Proto-Indo-European, Vowel Gradation, Root Variants, Initial Sound, Determinative, S-mobile, Affix.

Hovhannes Zakaryan, PHD in Philology, the Head of Linguistic Department of "Tatev" Center of Research and Education.

Закарян Оганес-Этимология некоторых армянских слов, обозначающих “часть, обломок, осколок”.- В настоящей статье на ос-

нове фонетического, словообразовательного и семантического анализов предлагаются следующие новые этимологии слов, которые все происходят от ПИЕ корня **(s)keu-* “резать, раскалывать” *<*(s)ek-* “отрезать, разорвать”: *ջարդ-ել* “сломать, разбить” *<*(s)k^whə-g-η-*, *ջախ-ել* “крушить, громить, разбить” *<*(s)k^whə-kh-*, *ձոթ* “1, кусок, часть, 2, край” *<*(s)k^ho-t-*, *ձիւ* “дёрн” *<*(s)k^hē-m-*, *ձութ* “гроздь, кисть” *<*(s)k^hō-t-*, *ձիւ* “маленькая гроздь, кисть” *<*(s)k^hē-g-s-*, *ծույ* “бахрома” *<*(s)k^ho-b-*, *ծիւ (ծուկի)* “клочок, лоскуток” *<*(s)k^hēu-*, *քց-իւ* “заусеница” *<*(s)kē-k'-*, *քել-ել* “шелушить” *<*(s)ke-l-*, *լիւ-նի* “нарезать пшеницу” *<*(s)kə-k'-*, *լիւ-ել* “перестать, прекратиться” *<*(s)kə-k'-*, *լուռ-ել* “отклонять” *<*(s)k^ho-d-* и т. д.

Ключевые слова: праиндоевропейский язык, чередование, корневые варианты, начальный звук, детерминатив, s-mobile, аффикс.

Оганес Закарян, к.ф.н., руководитель лингвистического отдела Научно-образовательного комплекса "Татев".